

Надія Товстоляк

ORCID iD 0000-0002-5045-9560

УДК 94(477)

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.21

МИХАЙЛО ТАРНОВСЬКИЙ — ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ РОДИНИ ТАРНОВСЬКИХ

У статті висвітлено сторінки життя киянина Михайла Володимировича Тарновського (1865–1943) та його наукової діяльності у галузі генеалогії, біографістики, історичного краєзнавства, шевченкознавства. Понад 40 років він досліджував меценатську діяльність родини дворян Тарновських, залишивши цінний матеріал з історії вітчизняної минувшини.

Ключові слова: Михайло Тарновський, садиба Качанівка, родина Тарновських, київське товариство «Дагерр», історичні цінності.

Nadiya Tovstolyak

MYKHAILO TARNOVSKYI — THE FIRST RESEARCHER OF HISTORY OF TARNOVSKYI FAMILY

The article highlights Mykhailo Tarnovskyi (1865–1943) biography and science activity in the spheres of genealogy, biographic, historical, Shevchenko studies, ethnography. He belonged to the old noble Tarnovskyi family, was born in 1865 in the Kachanivka estate — the famous Ukrainian historical culture centre. His uncle, the Kachanivka estate owner — Volodymyr Tarnovskyi, was the founder of the Museum of Ukrainian Antiquity and well-known philanthropist. Mykhailo Tarnovskyi graduated Kyiv Real School in 1884, he was awarded a diploma in higher education in Switzerland. At the beginning of the 20th century he was a governmental official in Kyiv. In the Soviet Ukraine he worked as a photographer.

For many years he researched genealogy and history of the Tarnovskyi family. He was the author of the first article about the Kachanivka estate in 1915 and described the Tarnovskyi family tree. He searched for the materials about members of the Tarnovskyi family and Taras Shevchenko in the Ukrainian museums and archives, recorded the memoirs of his relatives. He wrote the researches down, but his manuscripts were printed by his daughter Iryna Tarnovska only in 1997. We should admit, that it happened to be important publication in use for modern historians. There are still unpublished Mykhailo Tarnovskyi's manuscripts and photographic works. The author is going to conduct investigation of Mykhailo Tarnovskyi life and science heritage.

Key words: Mykhailo Tarnovskyi, Kachanivka estate, Tarnovskyi family, Kyiv Society "Dagerr", historical values.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Товстоляк Н., 2020

13 січня 2020 р. виповнилося 155 років з дня народження киянина Михайла Володимировича Тарновського (1865–1943). На жаль, його ім'я у наш час відомо лише вузькому колу фахівців. Михайло Володимирович — яскравий представник української інтелектуальної еліти, чие життя та діяльність заслуговують на пам'ять і пошану. Йому випало жити у дві різні історичні епохи — імперську російську, представником елітного дворянського стану якої він був, і радянську соціалістичну. У радянські часи усе його майно було націоналізовано, а рештки він продав, щоб вижити. В умовах нового життя він залишився порядною людиною, що відчувала свою відповідальність за збереження народної історичної пам'яті.

М. Тарновським були написані праці з української генеалогії, садибознавства, біографістики, шевченкознавства. До здобуття Україною незалежності його рукописи та цінні світлини з історії

садиби Качанівка та її власників Тарновських зберігалися у приватному архіві та фондах державних установ, залишаючись невідомими широкому загалу. Перші їх публікації з'явилися лише наприкінці 90-х років ХХ ст. Тому вивчення його життя та діяльності, пошук рукописів та фотознімків у архівних та музейних установах залишаються актуальними для історії української національної інтелектуальної еліти.

Першою публікацією про життя М.В. Тарновського були спогади його доньки І.М. Трач (Трач І.М., 1997. С. 234–237). 2013 р. вона написала статтю про батька (Трач І.М., 2013. С. 119–121). Перше дослідження М.В. Тарновського про Качанівку було надруковано в журналі «Столиця і садиба» ще за життя автора у 1915 р. (Тарновський М.В., 1915. С. 4–12). У 1997 р. І.М. Трач (Тарновська) опублікувала цінні рукописи свого батька з приватного архіву, які дивом зберегла під час окупації Києва німецько-фашистськими загарб-

никами її мама, Е.І. Середа (1899–1971); передмову до них і переклад українською мовою зробив С.П. Папета (Тарновський М., 1997. С. 88–233). Науковими співробітниками національного музею історії України І. Більботенко і О. Телешук було надруковано статтю про колекцію фотознімків М.В. Тарновського, що зберігається в музеї (Більботенко І., Терещук О., 2007. С. 72–81). А до 150-річного ювілею дослідника нами було опубліковано статтю «М.В. Тарновський та його родина» (Товстоляк Н.М., 2015. С. 147–151).

Метою статті є висвітлення життя та діяльності М.В. Тарновського як першого дослідника історії своєї родини.

За радянських часів М.В. Тарновський був змушений по можливості приховувати своє дворянське походження, тому зараз складно досліджувати його біографію і там досі лишається багато «білих плям». Як відомо, він народився 1(13) січня 1865 р. на Чернігівщині у садибі Качанівка Парафіївського маєтку свого діда, В.В. Тарновського-старшого (1810–1866), відомого юриста і громадського діяча середини ХІХ ст. Батько Михайла Володимировича, Володимир Васильович Тарновський (1840–1921), був його молодшим сином. Хрещення Михайла Володимировича відбулося у садибній церкві Георгія Хозевіта с. Качанівка, а хрещеними батьками були дідусь М.А. Білуха-Кохановський (1809–1891) і бабуся Л.В. Тарновська (1813–1898).

Ще за життя, у 1865 р., В.В. Тарновський-старший розпорядився своїми нерухомими маєтками. Володимир Васильовичу він передав у власність третину свого майна, у тому числі родовий маєток Антонівку Полтавської губернії і Рожнівську економію Парафіївського маєтку — 1440 дес. землі²²¹. Надія Михайлівна, мама Михайла Володимировича, отримала від свого батька, багатого полтавського поміщика і громадського діяча, камергера М.А. Білухи-Кохановського 1869 р. 2300 дес. у Костянтиноградському повіті, а 1892 р. — 1200 дес. у Золотоноському повіті Полтавської губернії²²². 1867 р. Н.М. Тарновська придбала великий будинок у Києві за адресою: вул. Велика Підвальна, 30. Цей будинок був у її власності до 1917 р. Отже, батьки Михайла Володимировича були великими землевласниками.

Поки ще не знайдено документів, що підтверджують, яку саме освіту здобув М.В. Тарновський. Відомо лише, що у 1884 р. він закінчив 6 клас основного відділення Київського реального училища (Двадцятипятилетие Киевского реального училища, 1898. С. 108). І.М. Трач згадує Свідцтво про приписку до призовної дільниці від 28 квітня 1885 р. М.В. Тарновського, в якому записано, що він закінчив Московське реальне училище. Імо-

вірно, 7-й, додатковий, клас він закінчив у Москві. Ірина Михайлівна пише також, що з 1886 до 1889 р. у осінньо-зимовий період її батько перебував за кордоном, а у 1889–1894 рр. постійно жив у Швейцарії (Трач І.М., 2013. С. 119). Це було пов'язано з серйозним погіршенням стану його здоров'я та необхідністю лікуватися за кордоном. Там він отримав вищу освіту, опанував п'ять європейських мов, почав серйозно займатися фотографією.

У Росію він повернувся із 17-річною нареченою Бертою Матвіївною Цурбухен. Після вінчання у Різдво-Богородичній церкві у маєтку Білуха-Кохановських в с. Рибці 2 (17) жовтня 1894 р. молодята одразу поїхали до Качанівки, яку Михайло Володимирович дуже любив. У подружжя Тарновських у 1895 р. народилася дочка Надія, а 1896 р. — Олена. У цей час Михайло Володимирович працював чиновником у канцелярії Полтавського дворянського депутатського зібрання. Його мама, Н.М. Тарновська, та її рідна сестра, О.М. Волкова, невістка колишнього полтавського губернатора О.П. Волкова, його дід, М.А. Білуха-Кохановський, були впливовими і поважними особами, відомими у Полтаві своїми благодійними справами (Павловський І.Ф., 1914. С. 140–141).

У 1899 р. одразу після народження сина Володимира у 22 роки померла Берта Матвіївна, і М.В. Тарновський залишився з трьома малолітніми дітьми. Для постійного перебування родини він обрав дім матері у Києві, де бурхливе міське життя відволікало від втрати. У 1899 р. він працював у Київському губернському попечительстві дитячих притулків (Весь Киев. 1899. С. 479). У 1902 р. губернський секретар М.В. Тарновський працював при Міністерстві внутрішніх справ і був відряджений у розпорядження Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора М.І. Драгомирова чиновником особливих доручень у селянських справах (Весь Киев. 1902. С. 207), 1903 р. працював на тій самій посаді (Весь Киев. 1903. С. 240). При новому губернаторі М.В. Клейгельсі у 1904 р. колезький секретар М.В. Тарновський працював молодшим чиновником особливих доручень (Весь Киев. 1904. С. 252).

З молодих років М.В. Тарновський захоплювався фотографією. У 1902 р. він став членом київського товариства фотографів-любителів «Дагерр», а пізніше — членом його правління. На міжнародній виставці у Києві 1911 р. було відзначено його світлини. М.В. Тарновський спеціалізувався на фотографуванні пейзажів та інтер'єрів садів. Про це свідчать його фото садиби Качанівка, її мешканців та гостей. Особлива

²²¹ Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (ЧОІМ). Ал. 504/17/9/11.

²²² Приватний архів. Тарновський М.В. Арк. 42.

цінність його статті про Качанівку в журналі «Столиця і садиба» — в ілюструванні світлинами самого автора. М.В. Тарновський — автор унікальних зображальних джерел, адже після продажу Качанівки у 1897 р. новим власником була зроблена капітальна реконструкція садиби, що суттєво вплинула на її вигляд. Літературний талант М.В. Тарновського створив для нащадків поетичний, романтичний і одночасно реалістичний образ садиби, що була для нього справжньою батьківщиною.

1917 р. М.В. Тарновський зустрів мужньо, намагаючись зберегти те своє майно, що мало історико-культурну цінність. Він скористався можливістю передати до музейних установ на тимчасове зберігання картини, що залишилися йому у спадок, зокрема з Качанівки. З М.Ф. Біляшівським він добре знався з дореволюційних часів, а у роки революції познайомився з молодим випускником Київського університету Ф.Л. Ернстом, який з березня 1919 р. входив до складу надзвичайної об'єднаної комісії з обліку, охорони та реквізиції пам'яток мистецтва Київської губернії. Це допомогло Михайлу Володимировичу зберегти від реквізиції цінне майно і картини, які залишилися в його власності після експропріації більшовиками у 1917 р. У І.М. Трач є копія списку з 16 картин відомих російських та зарубіжних майстрів, що були передані М.В. Тарновським І Державному музею Києва на зберігання. На знак подяки Михайло Володимирович подарував музею картину В.І. Штернберга «Переправа через Дніпро під Києвом» (1837 р.). Він залишив музею й інші картини, зокрема полотна Г. Михайлова «Три віки», «Палермо» Воробйова, твори М. Бодаревського, Г. Семірадського, Г. Мясоедова тощо.

Добровільна передача музею була своєчасною, тому що існувала загроза незаконного вилучення цінних речей. Так, 15 червня 1920 р. Ф.Л. Ернст записав у своєму щоденнику: «М.В. Тарновський заявив до комітету про те, що воєнком Вайштейн забрав у нього всю старовину і меблю червоного дерева й вивіз кудись на Поділ. Пізніше довідалися, що на Межигірську вулицю, знайшли її, але він з великим скандалом викинув всіх геть; речі, за його словами, вже були надіслані до м. Ставища...» (Цит. за: Пам'ятки України, 1993. С. 135).

Заслугує на увагу витяг з протоколу засідання Київського окрвиконкому № 27 від 28.08.1928 р., у п. 537 якого записано: «Відзначаючи заслуги родини Тарновських у галузі збирання українських культурних цінностей та поширення

української культури та сприймаючи до відома, що громадянин Тарновський Михайло Володимирович має виборчі права, — визнати за можливе денационалізувати на його користь будинкове володіння в м. Києві на вул. Ворошилова, № 30-б й доручити окрвиконгоспу оформити цю справу...» (Приватний архів І.М. Трач. 1928 р.). М.В. Тарновський вчинив мудро та далекоглядно, не скориставшись цим рішенням, адже попереду були роки політичних репресій.

У 1919 р. він взяв шлюб з Єфимією Іванівною Середою, їхня перша дочка Ніна померла немовлям, а у 1936 р. у них народилася дочка Ірина. У ті часи Михайло Володимирович працював художником-фотографом окружного відділу працівників мистецтва, грошей не вистачало, і він був змушений продавати свої книги з мистецтва, фотографії та ін. Так, у своєму щоденнику Ф.Л. Ернст записав, що на початку жовтня придбав у М.В. Тарновського дві картини з Качанівки і один офорт Шевченка, фото з видами Качанівки, 8 квітня 1928 р. від нього було придбано за 400 руб. бісерне сидіння з канапи з Качанівки (Нестуля О.О., Верезомська С.Ж., 2008. С. 98, 168).

Фотознімки М.В. Тарновського з авторськими підписами були знайдені нами у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: фото з видом дамби у парку Качанівки²²³, 38 пейзажних фото із зібрання М.В. Тарновського²²⁴, 10 фото будівель із зібрання М.В. Тарновського²²⁵, фото кам'яної плити²²⁶.

У фондах Інституту рукопису нами були знайдені два рукописи М.В. Тарновського, де містяться цікаві історії з життя Г.С. Тарновського, що передавалися у родині Тарновських. Перший з них, датований 6 лютого 1929 р., розповідає історію написання картини «Три віки» художником Г.К. Михайловим. Художник написав цю картину на замовлення Григорія Степановича, але продав її іншому. Коли ж Г.С. Тарновський приїхав за картиною, Г.К. Михайлов пообіцяв написати ту саму картину з правкою К.І. Брюллової, що й було зроблено. Картину М.В. Тарновський отримав від батька, а потім передав до музею²²⁷.

Другий рукопис, датований 20 липня 1930 р., присвячений трагікомічній історії з чернігівським губернатором П. Гессе, який був у дружніх стосунках з Г.С. Тарновським, часто гостював у Качанівці. Одного разу він був змушений виїхати до садиби Качанівка, щоб перевірити розмови про те, що у Григорія Степановича у садибі збирається таємне антиурядове товариство. Григорій

²²³ ІР НБУВ. Ф. 292. Од. зб. 1128.

²²⁴ Там само. Од. зб. 1129.

²²⁵ Там само. Од. зб. 1131.

²²⁶ Там само. Од. зб. 1130.

²²⁷ ІР НБУВ. Ф. 260. Од. зб. 1050.

Степанович зізнався, що він є членом товариства, й запросив губернатора на його засідання, яке повинно було зібратися вночі у альтанці Глинка. Коли хазяїн і губернатор у парадному мундирі з'явилися там, з'ясувалося, що це було зібрання так званих «мочеморд» — чоловіків, що пиячили у своє задоволення, до яких, видихнувши з полегшенням, приєднався й сам П. Гессе²²⁸.

Вельми цікавим для істориків і музейників є рукопис М.В. Тарновського «Відмінності і доповнення у порівняльному читанні “Малоросійського родоводу” В.Л. Модзалевського», написаний у 1939 р. Рукопис містить багато цінної інформації, що значно доповнює наші знання про родину Тарновських, особливо про тих, хто своєю громадською та меценатською діяльністю прославив рід Тарновських. Зокрема, названо місце поховання П.А. Почеки (Аскольдова могила), є відомості про Н.М. Тарновську, маму М.В. Тарновського, названо іншу дату народження С.В. Тарновської — не 1844, а 1847 р., й багато іншої інформації²²⁹.

Нами було встановлено, що М.В. Тарновський, працюючи над родоводом, користувався не лише рукописами вже покійного на той час В.Л. Модзалевського), але й документами свого приватного архіву, архівів своїх родичів, архівних і музейних установ Києва й Чернігова, зокрема Чернігівського історичного музею. Далеко не усі ті документи вцілили після окупації України німецько-фашистськими загарбниками, тому дослідження родоводу Тарновських, зроблені Михайлом Володимировичем, мають особливу цінність. Частина записів М.В. Тарновського зберігається в Інституті рукопису НБУВ²³⁰. Ті документи були використані сучасними дослідниками для підготовки до друку випуску 1 тому V «Малоросійського родословника» В.Л. Модзалевського (Модзалевский В.Л.,

1996. С. 29–54). На жаль, про себе Михайло Володимирович не написав майже нічого, немає відомостей про його вищу освіту та про місце роботи у 1900–1921 рр., нічого не пише він про сина Володимира, який загинув у 1918 р. (за згадками, він був серед студентів, що пали в бою під Крутами). Це цілком зрозуміло, адже писав він у часи сталінських репресій.

У 1997 р. І.М. Трач були опубліковані рукописи наукових досліджень її батька. Ці тексти широко використовують у своїх студіях сучасні дослідники (Тарновський М., 1997. С. 88–233). У перекладі С.П. Папети українською мовою до збірки було включено статтю М.В. Тарновського «Качанівка (Колишній маєток Тарновських, нині Олів)» з журналу «Столиця і садиба» (Хроніка — 2000, 1997. С. 93–103). Збірка була проілюстрована авторськими фото М.В. Тарновського. Джерельна база наукових досліджень М.В. Тарновського свідчить про його високий інтелект, якісну професійну підготовку, хист науковця-історика, вміння працювати з різноманітними джерелами, літературний талант.

Підсумовуючи, констатуємо, що М.В. Тарновський першим почав досліджувати місце й роль дворян Тарновських в історії України XIX — початку XX ст. Ще замолоду він цікавився історією свого роду, залишивши рідкісні фото садиби Качанівка 80-х років XIX ст. та історичний нарис про неї, опубліковані у 1915 р. у журналі «Столиця і садиба». У радянські часи М.В. Тарновський працював в установах культури й охорони пам'яток і продовжував дослідження з біографістики. Залишається актуальним питання про публікацію його творів окремим виданням, що сприятиме поширенню знань з вітчизняної історії, зокрема української інтелектуальної еліти.

ДЖЕРЕЛА

1. Ботьботенко І., Терещук О. Збірка фотографій родини Тарновських в колекції Національного музею історії України. Діяльність В.В. Тарновського у Києві. *Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя XIX — початку XX століття*: матер. Міжнар. наук. конф. (Галич, 6–7 вересня 2007 р.). 2007. С. 72–81.
2. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1899 г. Киев, 1899. 390 с.
3. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1902 г. Киев, 1902. 440 с.
4. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1903 г. Киев, 1903. 436 с.
5. Весь Киев: адресная и справочная книга на 1904 г. Киев, 1904. 404 с.
6. Двадцатипятилетие Киевского реального училища (1873–1898 г.) / сост. И.П. Матченко. Киев, 1898. 112 с. + 65 с.
7. Модзалевский В.Л. Тарновские. *Малороссийский родословник*. Т. V. Вып. 1 / сост. С.В. Шурляков. К., 1996. С. 29–54.
8. Нестуля О.О., Верезомська С.Ж. Федір Людвігович Ернст і його щоденник «Художній відділ» 1925–1933 рр. Полтава, 2008. 242 с.

²²⁸ ІР НБУВ. Ф. 260. Од. зб. 803.

²²⁹ Приватний архів. Тарновський М.В. 1939. Арк. 32, 42–43.

²³⁰ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 16884.

9. Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1914. 294 с.
10. Половнікова С.О. Михайло Володимирович Тарновський. Спогади з дитинства. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. 2016. Вип. XI. С. 108–114.
11. Тарновський М.В. Качановка (Бывшее имение Тарновских, ныне Олив). *Столица и усадьба*. 1915. Вып. 40–41. С. 4–12.
12. Тарновський М. Качанівка. Український поет Тарас Григорович Шевченко і Григорій Степанович Тарновський (1788–1853). Тарас Григорович Шевченко і Василь Васильович Тарновський (старший). Василь Васильович Тарновський (молодший). 1837–1899. Тарас Григорович Шевченко і Яків Васильович Тарновський (1825–1913). Надія Василівна Тарновська (Кумася) і Тарас Григорович Шевченко. Мої спогади про Григорія Честахівського. Качанівка, 1887–1892. *Хроніка — 2000*. 1997. Вип. 19–20. С. 88–233.
13. Тарновська І. Спогади з дитинства. *Хроніка — 2000*. 1997. Вип. 19–20. С. 234–237.
14. Товстоляк Н.М. М.В. Тарновський та його родина. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 147–151.
15. Трач І.М. Про Михайла Володимировича Тарновського. *Скарбниця української культури*. 2013. Вип. 15. С. 119–121.
16. Щоденник Федора Ернста: охорона пам'яток культури. 1919–1920 роки. *Пам'ятки України*. 1993. № 1–6. С. 130–136.

REFERENCES

1. Bolbotenko, I., Tereschuk, O. (2007). Zbirka fotografii rodyiny Tarnovskyykh v kolektsii Natsionalnoho muzeiu Istorii Ukrainy. Diialnist V. V. Tarnovskoho u Kyievi. Abstracts of Papers'07: *Dvorianski sadyby yak osередky kulturno-mystetskoho ta dukhovnoho zhyttia 19 — pochatku 20 stolittia*, pp. 72–81, Galych [in Ukrainian].
2. Ves Kiev. (1899). Kiev [in Russian].
3. Ves Kiev. (1902). Kiev [in Russian].
4. Ves Kiev. (1903). Kiev [in Russian].
5. Ves Kiev. (1904). Kiev [in Russian].
6. Matchenko, I. P. (Ed.) (1898). *Dvadsatipiatiletie Kievskogo realnogo uchilishcha (1873–1898 g.)*. Kiev [in Russian].
7. Shurliakov, S.V. (Ed.). (1996). Modzalevskiy, V. L. Tarnovskie. *Malorossiyskii rodoslovník*, V (1), 29–54 [in Russian].
8. Nestulia, O. O., Verezomska, S. Zh. (2008). *Fedir Liudvihovych Ernst i yoho shchodennyk "Khudozhniy viddil" 1925–1933 rr.*, Poltava [in Ukrainian].
9. Pavlovskiy, I. F. (1914). *Poltavtsi: ierarkhii, gosudarstvennyie i obschestvennyie deiateli i blagotvoriteli. Opyt kratkogo biograficheskogo slovaria Poltavskoi gubernii s poloviny XVIII v.* Poltava [in Russian].
10. Polovnikova, S. O. (2016). Mykhailo Volodymyrovych Tarnovskyy. Spogady z dytynstva. *Malovidomi storinky istorii, muzeeznavstvo, okhorona pamiatok*, XI, 108–114 [in Ukrainian; in Russian].
11. Tarnovskiy, M. V. (1915). Kachanovka (Byvshee imenie Tarnovskikh, nyne Oliv). *Stolitsa i usadba*, 40–41, 4–12 [in Russian].
12. Tarnovskiy, M. (1997). Kachanivka. Ukrainskiy poet Taras Hryhorovych Shevchenko i Hryhorii Stepanovych Tarnovskiy (1788–1853). Taras Hryhorovych Shevchenko i Vasyl Vasyliovych Tarnovskiy (starshyi). Vasyl Vasyliovych Tarnovskiy (molodshyi). 1837–1899. Taras Hryhorovych Shevchenko i Yakiv Vasyliovych Tarnovskiy (1825–1913). Nadiia Vasylivna Tarnovska (Kumasia) i Taras Hryhorovych Shevchenko. Moi spohady pro Hryhoriiia Chestakhivskoho. Kachanivka, 1887–1892. *Khronika–2000*, 19–20, 88–233 [in Ukrainian].
13. Tarnovska, I. (1997). Spohady z dytynstva. *Khronika–2000*, 19–20, 234–237 [in Ukrainian].
14. Tovstoliak, N. M. (2015). M. V. Tarnovskiy ta yoho rodyna. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universitetu*, 43, 147–151 [in Ukrainian].
15. Trach, I. M. (2013). Pro Mykhaila Volodymyrovycha Tarnovskoho. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 15, 119–121 [in Ukrainian].
16. Shchodennyk Fedora Ernsta: okhorona pamiatok kultury. 1919–1920 roky (1993). *Pamiatky Ukrainy*, 1–6, 130–136 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 08.04.2020 р.